

Олексій ВОРОБЕЦЬ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Синоніміка поширювачів у семантичній структурі речення

Сучасна україністика характеризується поглибленим вивченням проблем синтаксичної синоніміки поширювачів структурної моделі речення з урахуванням семантики, семантико-синтаксичних відношень, валентності, елементарності / неелементарності, предикатності / непередикатності, семантико-функціональної категорійності компонентів синтаксичних структур, оскільки розуміння властивостей і функцій граматичних синонімів, способів їх окреслення не мають одностайної концептуальної інтерпретації. Цю проблему, щоправда, на різних теоретичних засадах досліджували Ю. Апресян, Л. Блумфілд, І. Вихованець, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, Г. Золотова, В. Кононенко, О. Тараненко та ін. Але з погляду семантичної синоніміки теорія поширювачів залишається відкритою.

Терміном 'синонімія' визначаємо певну властивість мови, а термін 'синоніміка' використовуємо на позначення сукупностей тієї чи тієї сфери мови або мовлення¹.

Мета статті полягає в детальному аналізі синонімічного потенціалу поширювачів, що в корпусі української мови об'єднують систему одиниць, які перебувають між собою у різнополярних синонімічних відношеннях. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) обґрунтувати поняття синтаксичного синоніма в системі української синонімії; 2) окреслити семантичні функції синонімічного простору речень із поширювачами як потенційно-самостійними смисловими репрезентантами; 3) проаналізувати висловлення із досліджуваними семантичними компонентами.

Традиційно в лінгвістичній теорії позиціонує думка, що „синтаксичні синоніми – це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні значенням, що при відмінності формальної структури взаємозамінні в текстовій площині”².

¹ В. Кононенко, *Мова. Культура. Стиль*, Київ–Івано-Франківськ 2002, с. 102.

² *Українська мова: Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського та ін., Київ 2004, с. 587.

Проте така семантична спільність як основа синтаксичних синонімів розуміється мовознавцями по-різному: по-перше, як здатність певних конструкцій передавати фактично ту саму інформацію з можливими логіко-комунікативними акцентами та стилістичними відтінками; по-друге, як близькість їхніх власне синтаксичних значень, абстрагованих від конкретного лексичного наповнення³. О. Селіванова визначає синонімію як „вияв мовної парадигматики й асиметричного дуалізму мовного знака, наявність однакового чи близького змісту у кількох знаків одного статусу”⁴. З цих міркувань при визначенні синонімів один лише критерій взаємозамінності слів виявляється недостатнім⁵.

В. Кононенко зазначає, що у формулюванні синтаксичної синоніміки безсумнівно повинен бути врахований фактор семантики досліджуваних одиниць; близькість значення синтаксичних конструкцій створюється за рахунок тотожного лексичного складу⁶. Найбільш виправданим по відношенню до синонімічних конструкцій презентуємо обґрунтування спільності синтаксичних значень як тотожних, так із допустимим певним відтінком. Єдність граматичного значення не вимагає обов’язково ідентичного морфологічного складу, тобто приналежності компонентів конструкції до одних і тих же морфологічним класів; більше того, розбіжність в морфологічному плані залежних елементів може розглядатися як один з показників синонімічності⁷.

Відомо, що синоніми – це слова, що означають назву того самого поняття, спільні за своїм основним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням. А синтаксичні синоніми інтерпретуються як різноструктурні синтаксичні конструкції, які виникають унаслідок змін формально-змістового плану і характеризуються тотожністю граматичного значення та певними семантичними відмінностями⁸. У цьому ракурсі розглядаємо поширювачі семантичної структури речення, застосовуючи принцип опозиції тотожність / схожість до міжрівневих і однорівневих видозмін неелементарних речень із поширювальним потенціалом.

Поширювачі у нашій теорії кваліфікуємо як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезу одного, двох чи більше компонен-

³ Українська мова: Енциклопедія, *op. cit.*, с. 587.

⁴ О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006, с. 541.

⁵ О. Тараненко, *Деякі аспекти теорії синонімії в плані створення синонімічного словника* [в:] „Мовознавство”, № 3, 1980, с. 50.

⁶ В. Кононенко, *Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке*, Київ 1970, с. 15.

⁷ *Ibidem*, с. 16.

⁸ О. Гома с, *Варіативність і синонімія в словосполученні й реченні*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ 2000, с. 5–7.

тів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану, наприклад: *Закон для всіх ваших русинів єдин є: що для князя, що для смерда* (І. Білик) – моделі поширювачів з об'єктною семантикою [для + Pron₂ + Pron₂ + S₂], [для + S₂] і [для + S₂]; *Два дні вже не курили* (І. Багрянний) – модель поширювача з темпоральною семантикою [Num₁ + S₁]; *Так, сторона захисту збирає докази шляхом ініціювання слідчих дій* (з газети) – модель поширювача з інструментальною семантикою [шляхом + S₂] та ін. За переконаннями М. Степаненка, „поширювачі поділяються на облігаторні і факультативні: облігаторним вважається поширювач речення, який передає ту інформацію, без якої воно як конкретна реалізація структурної схеми речення не може характеризуватися автосемантичністю; факультативні компоненти вносять додаткове повідомлення, вони структурно необов'язкові, хоч і суттєві в комунікативному відношенні, оскільки їх пропущення призводить до збіднення плану змісту речення, але не до втрати ним самодостатності”⁹.

Синонімічні зв'язки знаходять конкретний вияв у колі різних типів синтаксичних конструкцій української мови. Розгорнута система синонімічних відношень репрезентована, зокрема, в синтаксичних структурах із компонентами поширювального характеру, які існують не ізольовано один від одного, а зумовлено. Серед поширювачів структурної моделі речення **S + P [P_r (V_r) + P_o (Praep + S_x) / Adverb ...] caus** (умовні позначення: S – суб'єкт, P – предикативний комплекс, P_r – предикат, V_r – особова форма дієслова, P_o – поширювач, Praep – прийменник (препозитив), S₁, S₂ ... S_x – відмінкові форми субстантива, Adverb – прислівник) детально розглядаємо компоненти із каузальною семантикою, враховуючи семантичні, функціональні та синкретичні відношення як злиття в одній мовній одиниці одночасно кількох ознак¹⁰.

Поширювачі є одними із найрепрезентативніших індикаторів вираження каузальної семантики в корпусі сучасної української мови, виступаючи у функції компонента двоядерної предикативної системи та детермінанта, причому можливе позиціонування на межі між двома ролями, що призводить до семантико-синтаксичної поліфункціональності.

Конкретизувати інваріантну семантику “причина”, тобто виокремити в ній відповідний семантичний варіант, можна з огляду на появу того чи іншого конкретного типу каузальності, на супроводжувальний та породжувальний чинники, причому як перші, так і другі виконують вагому функцію у процесі семантико-синтаксичного аналізу. Цей комплекс відношень „передбачає

⁹ М. Степаненко, *Просторові поширювачі у структурі простого речення*, Полтава 2004, с. 14.

¹⁰ О. Воробець, *Синкретизм прийменниково-субстантивного комплексу в семантико-синтаксичній структурі речення* [в:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника”, Вип. 36–37, Івано-Франківськ 2012, с. 123.

такий зв'язок ситуацій, при якому одна з них оцінюється мовцем як достатня підстава для реалізації іншої"¹¹.

Каузальна синтаксема представляє собою неелементарний предикат, що функціонує в умовах поліпредикативних конструкцій¹². Перебуваючи у функції компонента семантико-синтаксичної організації речення, ця система вказує на безпосередні причинові відношення, пор: *Він через хворі зуби раз у раз палив* (Л. Смілявський) – модель поширювача [через + Adj₄ + S₄] caus; *Кожна сьома аварія на дорогах відбувається з вини дітей* (з газети) – модель поширювача [з вини + S₂] caus; *Він засвітився самовідданою вдячністю до завбудинку за його суворі слова і з тим радісним сяйвом поринув у глибоку тишу ночі* (І. Микитенко) – модель поширювача [за + Pron₄ + Adj₄ + S₄] caus та ін.

Розглянемо речення *Він завжди боявся жінок через їхню балакучість* (П. Загребельний) – модель поширювача із каузальною семантикою [через + Pron₄ + S₄]. Семантичний компонент *через їхню балакучість* виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування предикацію: *Він завжди боявся жінок* (основна предикація) + *Вони були балакучими* (потенційно основна предикація) → *Він завжди боявся жінок, бо вони були балакучими*. Каузатив займає фінальну препозицію й служить каталізатором психічного стану, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Цей поширювач залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченнєвою одиницею.

Інтерпретуючи синонімічний потенціал досліджуваного компонента, презентуємо такі синоніміко-синтаксичні ряди:

1) співвідношення із частинами речення *через їхню балакучість* → *бути балакучими* → *мати схильність до балакучості* → *вирізнятись балакучістю* → *їм характерна балакучість*. В нашій теорії співставляємо поширювачі і частини поліпредикативного речення, в які можуть трансформуватися досліджувані семантичні компоненти. Наприклад: *Він був надто балакучий і за келехом міг розп'яткати багато зайвого* (з газети); *Завдяки цій спільноті можна також знайти собі компанію до подорожей й поїздок Україною та навіть за її межі*

¹¹ М. Ляпон, *Прагматика каузальности* [в:] *Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование*, Москва 1988, с. 110–111.

¹² Л. Теньер, *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988; Ю. Апресян, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва 1995; Н. Гуйванюк, *Формально-семантичні співвідношення в синтаксисі української мови*, Чернівці 1999; Н. Арутюнова, *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*, Москва 2003; А. Загнітко, *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008; О. Воробець, *Каузальна предикація приїменниково-субстантивного комплексу* [в:] *Література. Фольклор. Проблеми поетики*, Київ 2009; Г. Золотова, *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Москва 2009; О. Воробець, *Приїменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Івано-Франківськ 2012.

– *варто лиш мати схильність до балакучості* (з газети); *Жінки-перекладачі, які вирізняються особливою балакучістю, винайшли новий вид усного перекладу, – випереджувальний* (з газети); *Так, у 9 % дівчат і 13 % хлопців виявлено гіпертимний тип акцентуації характеру, для якого характерна висока балакучість, жвава жестикуляція* (з газети).

2) співвідношення із субстанціальними компонентами поширювачів *через їхню балакучість* → *через їхню багатослівність* → *через їхню широкомовність* → *через їхню говірливість* → *через їхню язикатість*. Наприклад: **Через багатослівність** образні засоби втрачають свої контури (з газети) – модель поширювача [через + S₄] saus; **Через широкомовність** показу слайдів програма PowerPoint 2010 дає змогу спільно переглядати покази слайдів із будь-ким через інтернет (з газети) – модель поширювача [через + S₄] saus; *НУНС відклав розгромну прес-конференцію через говірливість депутата* (з газети) – модель поширювача [через + S₄] saus; *Проте через язикатість однієї з моїх довірених осіб він щось запідозрив* (з газети) – модель поширювача [через + S₄] saus.

3) співвідношення із препозитивними компонентами поширювачів *через їхню балакучість* → *у зв'язку з їхньою балакучістю* → *у результаті їхньої балакучості* → *унаслідок їхньої балакучості* → *з вини їхньої балакучості* → *завдяки їхній балакучості* → *під дією їхньої балакучості*. Наприклад: *Тим не менш, інформація просочилася у зв'язку з балакучістю одного з учасників таємного процесу* (з газети) – модель поширювача [у зв'язку з + S₅] saus; **У результаті балакучості** хлопців оточили приблизно двадцять поліцейських (з газети) – модель поширювача [у результаті + S₂] saus; **Унаслідок її балакучості** він реагує дуже швидко (з газети) – модель поширювача [унаслідок + S₂] saus; *У кожному разі сонник підказує вам зберігати чужі таємниці, а не те постраждаєте з вини балакучості* (з журналу) – модель поширювача [з вини + S₂] saus; *Справу розкрили значною мірою завдяки балакучості одного з потерпілих* (з газети) – модель поширювача [завдяки + S₃] saus; **Під дією балакучості** хлопець відреагував досить суворо (з журналу) – модель поширювача [під дією + S₂] saus.

Різноманітні синтаксичні засоби, що служать для вираження того самого чи близького смислу, створюють паралелізм поширювачів у синтаксисі, пов'язаний із прогресивним розвитком української мовної системи. Виділені відповідні синоніміко-синтаксичні ряди конденсують у межах кожного із них амплітуду багатоманітних за структурою компонентів, що несуть додаткове інформативне та стилістичне навантаження.

Проаналізуємо також речення **В очікуванні нового виклику** Андрій перебирав усі варіанти спротиву (І. Багрянний) – модель поширювача із каузальною семантикою [в очікуванні + Adj₂ + S₂]. Складовий компонент реченнєвої структури *в очікуванні нового виклику* фокусує потенційно основну каузальну предикацію: *Він очікував нового виклику* (потенційно основна предикація) + *Андрій перебирав усі варіанти спротиву* (основна предикація) → *Андрій перебирав усі варіанти спротиву, оскільки очікував нового виклику*. Семантичний

комплекс, обіймаючи ініціальну препозицію як із формально-синтаксичного, так і з логіко-семантичного погляду, займає ядерну позицію в реченні й виступає як компонент двоядерної предикативної системи, виразник конкретного каузатора дії, при нівеляції або заміні якого унеможлиблюється розуміння зображеної ситуації.

Репрезентуючи синонімічний потенціал семантичного компонента, проектуємо такі синоніміко-синтаксичні ряди:

1) співвідношення із частинами речення *в очікуванні нового виклику* → *очікувати виклик* → *чекати виклик* → *вичікувати виклик* → *вижидати виклик*. Наприклад: *Не встигли на таксі, бо очікували на виклик* (з газети); *У штабі затишишя, усі чекали на виклик до Гаазького трибуналу* (з газети); *Просто тихо сиділи, оскільки вичікували виклик на допит* (з газети); *Готується білоруська армія, вижидаючи викликів* (з журналу).

2) співвідношення із субстанціальними компонентами поширювачів *в очікуванні нового виклику* → *в очікуванні заклику* → *в очікуванні поклику*. Наприклад: *Латник облизав губи ніби в очікуванні заклику* (з газети) – модель поширювача [в очікуванні + S₂] saus; *Тихі громади вершин стоять непорушно в очікуванні поклику* (з журналу) – модель поширювача [в очікуванні + S₂] saus.

3) співвідношення із препозитивними компонентами поширювачів *в очікуванні нового виклику* → *у залежності від виклику* → *у зв'язку з викликом* → *у передчутті виклику* → *у сподіванні виклику* → *з огляду на виклик* → *згідно виклику* → *на підставі виклику* → *під тиском виклику* → *через виклик*. Наприклад: *У залежності від виклику можна обирати заклад медичного страхування* (з газети) – модель поширювача [у залежності від + S₂] saus; *Чи відшкодує держава відсутність працівника у зв'язку з викликом до воєнкомату та проходження медогляду?* (з газети) – модель поширювача [у зв'язку з + S₃] saus; *У передчутті виклику він не міг визначитись із вибором громадського транспорту* (з журналу) – модель поширювача [у передчутті + S₂] saus; *У сподіванні виклику може відбутись визначна перемога* (з газети) – модель поширювача [у сподіванні + S₂] saus; *За словами очевидців з огляду на виклик мікроавтобус марки Opel було пошкоджено* (з газети) – модель поширювача [з огляду на + S₄] saus; *Згідно виклику бригади швидкої медичної допомоги Київської міської станції швидко відреагували* (з газети) – модель поширювача [згідно + S₂] saus; *На підставі письмового виклику роботодавець зобов'язаний звільнити присяжного від роботи на час виконання ним обов'язків зі здійснення правосуддя* (з журналу) – модель поширювача [на підставі + S₂] saus; *Під тиском виклику депутати вимушені були зняти питання з розгляду* (з газети) – модель поширювача [під тиском + S₂] saus; *Олег Квич через виклик до збірної не зіграє за „Скалу”* (з газети) – модель поширювача [через + S₂] saus.

Як бачимо, одним із визначальних принципів синонімії в синтаксисі є відсутність повного паралелізму між планом змісту і планом вираження. Володіючи однаковою значеннєвістю (загальним ядром значення), синоніми мають різну

субстанцію, позначаючи одні й ті ж явища, зв'язки і відношення об'єктивної дійсності, чим і передаються додаткові значеннєві відтінки¹³.

Так, В. Кононенко зазначає, що можливість появи синоніма залежить від характеру пояснювальних слів, значення і синтаксичних функцій компоненту, форми його стрижневого слова, ступеня фразеологізації та інших чинників¹⁴.

Отже, синтаксична синоніміка поширювачів семантичної структури речення характеризується трьохрівневою складністю: співвідношення із частинами речення, із субстанціальними компонентами поширювачів та із препозитивним компонентами поширювачів. Фактичний матеріал дозволяє виділити велику кількість відтінків значень, зумовлених семантикою, граматичними й лексико-граматичними особливостями компонентних складників поширювального плану. Доцільно додати, що синтаксична синонімія подібно до лексичної є показником багатства й виразності сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян Ю., *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва 1995.
- Арутюнова Н., *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*, Москва 2003.
- Воробець О., *Каузальна предикація приїменниково-субстантивного комплексу [в:] Література. Фольклор. Проблеми поетики*, Київ 2009.
- Воробець О., *Приїменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Івано-Франківськ 2012.
- Воробець О., *Синкретизм приїменниково-субстантивного комплексу в семантико-синтаксичній структурі речення [в:] Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*, Вип. 36–37, Івано-Франківськ 2012.
- Гомас О., *Варіативність і синонімія в словосполученні й реченні*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ 2000.
- Гуйванюк Н., *Формально-семантичні співвідношення в синтаксисі української мови*, Чернівці 1999.
- Загнітко А., *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008.
- Золотова Г., *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Москва 2009.
- Кононенко В., *Мова. Культура. Стель*, Київ–Івано-Франківськ 2002.
- Кононенко В., *Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке*, Киев 1970.
- Ляпон М., *Прагматика каузальности [в:] Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование*, Москва 1988.
- Селіванова О., *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006.
- Степаненко М., *Просторові поширювачі у структурі простого речення*, Полтава 2004.

¹³ О. Гомас, *op. cit.*, с. 5.

¹⁴ В. Кононенко, *Мова...*, с. 104.

Тараненко О., *Деякі аспекти теорії синонімії в плані створення синонімічного словника* [в:] „Мовознавство”, № 3, 1980.

Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988.

Українська мова: Енциклопедія, за ред. В. Русанівського та ін., Київ 2004.

THE EXTENDERS' SYNONYMY IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE SENTENCE

The article implements the synonymic potential of extenders in the semantic-syntactic sentence structure. According to the Ukrainian Language Corpus, extenders combine the system of units which establish opposed and synonymic relations. Tendencies in the functioning of syntactic synonyms in a non-elementary sentence have been analysed.

Key words: synonymy, extender, semantics, the functional and semantic potential, expanded model, semantic structure of the sentence.